

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏİDƏ MƏMMƏDAĞA qızı QAFAROVA

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA PROFESSOR
MÜXTAR HÜSEYNZADƏNİN YERİ

10.02.01 - Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dövəcisi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2007

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillar Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR:

filologiya elmləri doktoru,
professor

A.M.BABAYEV

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

filologiya elmləri doktoru,
professor

B.B.ƏHMƏDOV

filologiya elmləri namizədi,
dosent

F.S.ŞAHBAZLI

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti

Dissertasiya işinin müdafiəsi «31» «May» 2007-ci il saat
«14:00» do Bakı Dövlət Universitetinin nozdindəki D.02.181
İxtisaslaşdırılmış Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23, BDU-nun Əsas
binası, II mərtəbə, Videokonfrans zalı

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq
olar.

Avtoreferat «26» «IV» 2007-ci ildə göndərilmişdir.

İxtisaslaşdırılmış Şuranın
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMÜMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Başqa humanitar elm sahalarında olduğu kimi, dilçilik elmi də müstəqillik qazanmış xalqımızın əsil milli sərvəti olmuşdur. Dilçiliyin ekstralinqvistik problemlərinin böyük əksariyyəti yeni tədqiqat bucağı altında öyrənilməlidir. Indi dilçilik elmimizi bilavasita xalqımızın milli-inadəni inkişafına doğru istiqamətləndirmək və bu sahədə daha böyük uğurlar alda etmək üçün real şərait yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqi cəmi 50-60 illik bir tarixə malikdir. Muxtar Hüseynzadənin 1948-ci ildə yazdığı «Azərbaycan dilçiliyinin tarixi» adlı əsərə qədər bu mövzuya aid ətəri məlumatlardan başqa heç bir tutarlı mənbəyə rast gəlmirik. Muxtar Hüseynzadə tərəfindən təməli qoyulan Azərbaycan dilçiliyinin tarixi sahəsində müəyyən addımlar atılmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ümumi şəkildə işlənmiş və dilçiliyimizin bəzi görkəmli nümayandəsinin elmi yaradıcılığı, monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır. Əslində belə araşdırılmalarsız dilçilik tarixinin tam və hərtərəfli tədqiqi mümkün deyil. Məhz 1920-ci ildən sonra Azərbaycan dilçiliyi əsil mənada formallaşmış özünü müəyyənləşdirmiş, hərtərəfli inkişaf edərək artıq dünya dilçiliyinə qovuşmuşdur. Bu uğurun qazanılmasında bir çox dilçilərlə birlikdə, professor M.Hüseynzadənin də çox böyük xidməti vardır.

Məlumdur ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dilçiliyinin yeni istiqamətdə, düzgün metodologiya asasında bünövrəsini qoyan B.Çobanzadə idisə, onu sonradan inkişaf etdirən M.S.Şirəliyev, Ə.M.Dəmirçizadə, M.H.Hüseynzadə və Q.K.Bağirov oldu. Bu dörd alimi haqqı olaraq müasir Azərbaycan dilçiliyinin sütunları hesab edirlər. Onların elmi yaradıcılığının araşdırıb dilçilik tariximizdəki qiymətini vermək milli filologiyamızın birinci dərəcəli vəzifələrindəndir. Odur ki, B.Çobanzadə, Ə.M. Dəmirçizadə və M.S.Şirəliyevin elmi yaradıcılığı artıq monoqrafik şəkildə tədqiq edilmişdir.

Buna görə də dilçiliyimizin əsas sütunlarından biri, Azərbaycan dilçiliyinin bir çox məsələləri haqqında öz dəyərli fikirləri və elmi konsepsiyası ilə tanınan filologiya elmləri doktoru, professor Muxtar Hüseyin oğlu Hüseynzadənin dilçilik görüşləri haqqında monoqrafik tədqiqat əsərinin yazılıması dilçiliyimizin aktual problemlərindən biri kimi öz həllini gözləyirdi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. M.Hüseynzadə haqqında monoqrafik tədqiqat işinin dilçilik tariximiz üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi ehtiyacı bu tədqiqat işinin meydana gəlməsinə

səhəb olmuşdur. Dissertasiyanın başlıca məqsədi Muxtar Hüseynzadənin elmi yaradıcılığı, dilçilik görüşləri, elmi-pedaqoji fəaliyyətini tədqiq etmək, habelə onun alim-şəxsiyyət olaraq milli dil mədəniyyətimizin tarixindəki yerini müəyyənləşdirməkdir. Görkəmlı alim dilimizin həm nəzəri, həm də təcrübə məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur. Dilçiliyimizin tarixində on uzunömürlü orfoqrafiya qaydaları və onların tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilib sabitləşməsi məhz Muxtar Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Muxtar Hüseynzadənin bu sahədəki xidmətlərini araşdırıb ümumiləşdirmək da işin elmi məqsədlərindəndir.

O da məlumatdır ki, hər bir şəxsiyyət öz dövrünün övladıdır və həmin dövrün dünyagörüşü, əqləq normaları və başqa kateqoriyalar mühitində yetişir. Araşdırında bu cəhət nəzərə alınmış, bir vəzifə kimi ön plana çıkmışdır. Buna görə də alimin elmi yaradıcılığını, habelə şəxsiyyətini qiymətləndirərkən bu günün tələblərindən çıxış edilsə də, alimin yetişib formalasıldığı tarixi şərait nəzərə alınır. Tədqiqatın vəzifəsi geniş və hərtərəfli biliyə malik olan, zəngin təcrübə sahibi, dilçilik elmimizin böyük nümayəndəsi olan Muxtar Hüseynzadənin Azərbaycan dilçiliyinin tarixindəki xidmətlərini öyrənmək, bugünkü və galəcək nəslə çatdırmaqdır.

Dissertasiyanın *nəzəri-metodoloji əsasını* müasir Azərbaycan və ümumi dilçiliyin son nailiyyətlərinə arxalanmaq, onlardan bəhrələnmək prinsipi təşkil edir. Tədqiqat boyu müəllif bu və ya başqa elmi faktə istinad edərkən M.H.Hüseynzadənin, M.S.Şiraliyevin, Ə.M.Dəmirçizadənin, A.A.Axundovun, Y.M. Seyidovun və başqa alimlərin mülahizə və tezislərinə əsaslanır. Yuxarıda deyildiyi kimi, dissertasiya işində elmi, tətbiqi və nəzəri problemlər dilçilik sahəsi kimi tarixi aspektdə, digər məsələlərlə əlaqəli şəkildə və yerli şəraitini nəzərə almaqla qiymətləndirilir.

Tədqiqatın metodları hər bir araşdırmanın son nəticəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Buna görə də işdə müqayisəli-tarixi, müşahidə və tutuşdurma metodlarına üstünlük verilmişdir. Lakin yeri gəldikcə təsviri metoddan da istifadə etmək lazımlı gəlməyirdir. Çünkü bəzi faktları məhz təsvir yolu ilə tarixləndirmək mümkündür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, dilimizin müxtəlif sahələrində və müxtəlif səviyyələrdə uğurlu tədqiqatları ilə seçilən tanınmış dilçi-alim, professor M.Hüseynzadənin elmi yaradıcılığı ilk dəfə olaraq xüsusi araşdırma obyekti kimi seçilmişdir. Dilçilik elmimizin formalasmasında özünəməxsus xidmətləri olan bu böyük alim haqqında yubiley məqalələrində o,

daha çox müəllim, elm təşkilatçısı və şəxsiyyət kimi dəyərləndirilməyidir. Həmin məqalələrin demək olar ki, hamısı publisistik səciyyəlidir. Bundan əlavə, alimin yaradıcılığı haqqında V.M.Seyidovun, A.M.Babayevin və başqalarının əsərlərində ötrə bəhs edilmişdir. Alimin bütün elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyəti, habelə dövrü, həyatı möhz bu dissertasiyada tam, hərtərəfli şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti mövzunun ali məktəblərin bakalavr pilləsində və magistraturada tədris edilən «Dilçilik tarixi» fənninə daxil olması ilə əlaqədardır. Bellidir ki, ali məktəblərin filologiya fakültələrində və buna yaxın təməyyüllü fakültələrdə tədris edilən «Dilçiliyə giriş» və «Ümumi dilçilik» fənlərinin mühüm hissəsinə dilçilik tarixi təşkil edir. Dünya dilçiliyinin bir qolunu təşkil edən türkologiya Azərbaycan dilçiliyi olmadan tam ola bilmədiyi kimi, bu elmin tarixini da bilmədən ümumi türkologiya tarixi haqqında tam təsəvvür əldə etmək olmaz. Ali məktəblərimizdə tədris edilən «Dilçilik tarixi»nın tərkib hissəsi kimi Azərbaycan dilçiliyi da Muxtar Hüseynzadənin yaradıcılığını nəzərə almadan yarınçıq görünər.

Bu tədqiqat əsəri «Azərbaycan dilçiliyi tarixi» fənninin əhəmiyyətli mənbələrindən biri ola bilər. Gələcəkdə dilçi-alimlərimizin yaradıcılığını öyrənən xüsusi seminarların təşkil edilməsi də istisna edilmir. Bu tədqiqat işindən həmin seminarlarda bir vəsait kimi istifadə edilməsi mümkündür. İyən «Müasir Azərbaycan dili» fənninin tədrisində, buraxılış və magistr işlərinin yazılımasında da elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiyumin əsas mənbələri, birinci növbədə, Muxtar Hüseynzadənin öz əsərləridir. Bundan əlavə, alimin yaradıcılığından bəhs edən başqa elmi-tədqiqat işləri, onun dövrü ilə bağlı olan materiallar, habelə mövzunun tədqiqi prosesində müxtəlif alimlərin əsərləri metodoloji əsas kimi qəbul edilmiş, yeri goldikənə odlara istinad edilmişdir. Ayrı-ayrı hallarda, xüsusən alimin həyatı və ictimai-pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin işıqlandırılmasında qəzet və jurnal məqalələrindən, arxiv əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat prosesində müəllif «Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf problemləri» mövzusunda ADU-nun lektoriyasında, «Ümumi və Azərbaycan dilçiliyi», «Azərbaycan dili» kafedrallarının seminarlarında çıxışlar etmişdir. «Professor Muxtar Hüseynzadə görkəmli Azərbaycan dilçisi kimi», «Muxtar Hüseynzadə müasir orfoqrafiyamızın banisidir», «Dilçiliyimizin ilkin araşdırıcısı», «Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan

diialektoloqiyasının bəzi məsələlərisi, «Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan elmi qrammatikasının yaranması» mövzusunda məqalələr çap olunmuşdur. Eyni zamanda «Muxtar Hüseynzadə» adlı monoqrafiya hazırlanıb nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya «İşin ümumi səciyyəsi», giriş, üç fəsil, noticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜSAS SƏCİYYƏSİ

Dissertasiyanın «İşin ümumi səciyyəsi» adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın möqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

«Giriş»da görkəmli dilçi-alim Muxtar Hüseynzadənin hayatı və elmi-ictimai fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verilir, onun tədqiqatçı-alim kimi yetişdiyi mühit, keçdiyi həyat yolu tarixi ardıcılıqla izlenilir.

1900-cu ildə Güney Azərbaycanın Mərənd vilayətinin Zunuz kəndində anadan olan Muxtar Hüseyin oğlu Hüseynzadənin uşaqlıq illəri İranın ağır sosial-iqtisadi dövrüne təsadüf edir. Bu illərdə Böyük Britaniya və Rusiya kimi dövlətlərin yarımmüstəmləkəsinə çevrilən İranın tarixi siyasi mübarizələr dövrü kimi xarakterizə oluna bilər ki, bu mübarizələr də daxili və xarici mürtəcə dairələr tərəfindən yaturıldı.¹ Bundan sonra İran kəndlilərinin həmisi kimi, M.Hüseynzadənin ailəsinin də vəziyyəti getdikcə ağırlaşır və onlar 1913-cü ildə Zaqafqaziyaya köçməyə məcbur olurlar. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərini ağır zəhmətlə keşirən M.Hüseynzadə 1920-ci ildə Gəncəyə köçdükdən sonra yenidə təşkil olunmağa başlayan savad kurslarında dərs deməyə başlayır, eyni zamanda Gəncədə açılmış fəhlə fakültəsində özü də təhsilini davam etdirir.

Hələ İranda olarkən fars dilini mükəmməl bilən M.Hüseynzadə ali təhsili olmadan böyük amallarını həyata keçirə bilməyəcəyini dərk edərək Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinə daxil olur və türk dilini, Şərq ədəbiyyatını və mədəniyyətini dərindən öyrənir. Bu illərdə Şərq dilleri fakültəsinin dekanı, türk dili və ədəbiyyatı

¹ ASE, IV cild, Bakı 1980, səh. 504

kafedrasının müdürü işleyen professor B.Çobanzadənin mühazirələri onu özüne çalb edir və ona görə də 1931-ci ildə universiteti məhz türk dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə bitirir. İki il müxtəlif tədris ocaqlarında ana dili və ədəbiyyatdan dərs deyir. Sonra isə sevimli müəllimi B.Çobanzadənin davotu ilə aspiranturaya daxil olur. 1935-ci ildə isə elmi rəhbərinin – B.Çobanzadənin təklifi ilə ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında dərs deməyə başlayır və ömrünün sonuna qədər bu kafedrada çalışır.

Bu illər Azərbaycan valqının tarixində çox çətin sınaqlar dövrü kimi yadda qalıb. Digər sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də nə isə yeni söz deməyin, dilin tarixi, qohum dillər barədə tədqiqat aparmağın aqibəti faciə ilə bitirdi. Buna baxmayaraq o, elmi və ictimai fəaliyyətini davam etdirmiş, hətta Gəncə şəhəri ilə əlaqəsi olduğunu, geniş elmi-pedaqoji və ictimai fəallığını nəzərə alaraq 1943-cü ildən 1948-ci ilə qədər ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında avəzçılıkla işləməkə yanaşı, yaradılmasına xüsusi soy göstərdiyi Gəncə Pedaqoji Institutunda Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı və Azərbaycan dili kafedrasının müdürü təyin edilir. Gərgin ictimai fəaliyyətlə yanaşı, elmi araşdırılmalarını da davam etdirən M.Hüseynzadənin bu illər ərzində on böyük uğurlarından biri, balkə də birincisi, uzun müddətən bəri üzərində işlədiyi «Müasir Azərbaycan dili» adlı elmi əsərini 1946-ci ildə müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alması olmuşdur.

1949-cu ildə ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında dosent vəzifəsində çalışan M.Hüseynzadə 1950-ci ildə həmin kafedraya müdir təyin edilir və bu vəzifədə işə başlayan kimi kafedranı elmi dərəcəsi olan kadrlarla möhkəmləndirmək qərarına gəlir. Burada A.Həsənov, Ə.Abdullayev, H.Mirzəzadə, A.Axundov, N.Məmmədov, R.Rüstəmov, Y.Seyidov F.Zeynalov və başqaları Muxtar Hüseynzadənin rəhbərliyi, məsləhətçiliyi və xeyirxah köməyi ilə namizədlik və doktorluq işlərini yazış müdafia edirlər. Elmi potensialını ildən ilə genişləndirən kafedra başqa türkdilli respublikaların da diqqətini cəlb edir, bu kafedraya müraciət edərək aspirantura və dissertanthıq yolu ilə onlar üçün kadr hazırlamağı xahiş edirlər. Bütün bunlar isə öz alimlik istedadı və təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə seçilən Muxtar Hüseynzadənin hərtərəfli fəaliyyəti sayəsində mümkün olurdu.

M.Hüseynzadə dilçiliyimizin ayrı-ayrı sahələri haqqında maraqlı tədqiqat işləri aparırdı və hər dəfə dilçilikdə yeni söz deməsi, bu və ya digər sahəni döründən araşdırması ilə diqqəti cəlb edirdi. Bu baxımdan o, 1953-cü ildə nəşr olunmuş «Birinci növ təyini söz

birləşmələri» adlı əsəri ilə türkologiya üçün yeni bir istiqamət müəyyənləşdirir ki, o zaman bu araştırma respublikanın filoloji ictimaiyyətinin diqqətindən yayınmir və yüksək qiymətləndirilir.¹

Bunun ardınca müəllif hələ 1946-ci ildə namizadlıq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi «Müasir Azərbaycan dil» adlı əsərini dərs vəsaiti kimi çap etdirir ki, bu da o dövrdə ali məktəblərdə ciddi ehtiyac duyulan dərs vəsaiti idi. Müəllifin özünün yazdığı kimi, hələ mükəmməl elmi qrammatikaların yazılmadığını və bu sahədə görülən işlərin qeyri-qənaətbəxş olduğunu nəzərə alaraq tələbələrin ehtiyacını ödəmək üçün bu əsəri çap etdirmek məqsədən uyğun olmuşdur.² Müəllifin təvazókarlıqla əsəri «Vəsait» adlandırmamasına baxmayaraq, kitab dərslik kimi uğurla istifadə edilməkdən əlavə, elmi qrammatikanın bünövrə daşı oldu. Bu kitab işıq üzü görən kimi bütün dilçilərin ən mötəbər kitabı, müraciət yeri, bütün ali məktəblərin ehtiyacını ödəmək üçün ən mükəmməl bir mənbə oldu. Əsərin doğurduğu geniş əks-soda heç vaxt filoloji ictimaiyyət arasında zəifləmədi. Əsər haqqında uzun müddət mətbuatda xoş sözlər deyildi, Muxtar Hüseynzadənin tələbələri A.Axundov, M.Adilov, Ö.Rəcəbov və başqaları əsərin ayrı-ayrı məziiyyətlərini, elmi dəyərini yüksək qiymətləndirərək onu Azərbaycan dilçiliyində yenilik hesab edirdilar. Bu əsər SSRİ məkanında bütün türkdilli xalqların böyük marağına sahib olmuşdu və Azərbaycan dilçiliyi bu əsərlə dünya türkologiyasının ön xəttinə çıxdı.

50-ci illərdə türkologiya problemlərinə həsr edilmiş elə bir elmi konfrans olmazdı ki, M.Hüseynzadəni davat etməsinlar, 1954-1961-ci illərdə o, 8 elmi möclidə öz orijinal kösepsiyası ilə çıxış etmişdir. Bakıda, Alma-Atada, Daşkənddə, Aşqabadda, Moskvada və başqa yerlərdə türk dilinin ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilmiş ümumittifaq və beynəlxalq konfranslardakı çıxışları iştirakçılar tərəfindən həmişə maraqla qarşılanmışdır.

Alimin fəaliyyəti genişləndikcə, tədqiqatın xarakteri də genişlənir və dərinleşirdi. Onun Azərbaycan dilinin morfologiyası

¹ S.Cəfərov, H.Mirzəzadə, Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri haqqında, Azərbaycan SSR EA «Xəbərlər», 1954, soh. 109-110.

² M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dil, Bakı, 1954, soh. 5

məsələlərinə aid tədqiqatları dilçiliyimizdə yeni hadisə olduğu kimi, sintaksis sahəsində də an mətəbar fikirlər söyləyirdi. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri haqqında yazdığı və doktorluq dissertasiyası kimi təqdim etdiyi araşdırmaları da dilçiliyimiz üçün aktuallığı və elmiliyi ilə yeni idi. M.Hüseynzadə bu sahədəki tədqiqatlarını avval hissə-hissə, sonra isə bütöv şəkildə çap etdirib elmi ictimaiyyətin istifadəsinə vermişdir. Övvalca ayrıca kitab şəklinde nöyr olunan «Müasir Azərbaycan dilində faktörfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri»¹ adlı bu əsər sonralar ümumi dilçilik kafedrası üzvlərinin hazırladığı ikicildlik «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinin birinci cildində tam və bütöv şəkildə (100 sohifilik) çap edilmişdir.

50-ci illər Muxtar Hüseynzadənin yaradıcılığının an coşgun dövrü olduğu kimi, ictimai-pedaqoji fəaliyyətinin də an məhsuldar dövrüdür. O, bu illərdə müxtəlif vəzifələrdə çalışmaqla yanaşı, Respublika Orfoqrafiya Komitəsi Sədrinin müavini kimi, orfoqrafiya qaydalarının nizama salınması sahəsində də mühüm işlər görə bilmışdır. Elmi şöhrətinin hamı tərəfindən birmənalı qəbul edilməsinin nəticəsi idi ki, 14 oktyabr 1959-cu ildə ona professor adı verildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya şöhrəti qazanmasına, respublika filoloqları arasında öz xüsusi çəkisinin olmasına, hamı tərəfindən dilçiliyin ağsaqqalı kimi qəbul edilməsinə, rəsmən professor adına təyiq görülməsinə, öz konsepsiyası – öz məktəbi əsasında 20 nəfər elmlər doktoru, 70 nəfər elmlər namizədi yetişdirməsinə baxmayaraq. Muxtar Hüseynzadə hələ 1953-cü ildə tamamladığı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməyə tələsmirdi. Nohayət, belə bir gün geldi. Əməkdar elm xadimi, professor Muxtar Hüseynzadə 1975-ci ildə öz doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdi. Belə bir müdafiə heç yerdə nə olmusdur, nə də olacaq. Muxtar Hüseynzadənin tələbəsi olmuş Adil Babayev o vaxt həmin müdafiəni «Azərbaycan müəllimi» qəzetində «Qeyri-adı müdafiə» adlandırmış və Muxtar Hüseynzadənin elmi konsepsiyasını, şəxsiyyətini, nüfuzunu yetərinə səciyyələndirmiştir. Həmin məqalədə deyilirdi: «Təkcə respublikada deyil, Sovet İttifaqında belə bir müdafiə olmayıb. Bəli,

¹ M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dilində faktörfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Bakı, ADU növrl, 1957.

M.Hüseynzadə, Təyini söz birləşmələri, Müasir Azərbaycan dili Sintaksiv, I cild. Bakı, ADU növrl, 1959, ss. 161-162.

elmi şuranın sadrindan tutmuş, rəsmi opponentlara və diniyicilərə qədər hamı vaxtilə dissidentin tələbəsi olmuşdur⁴.

Böyük dilçi-alimin 70 və 80 illik yubileyleri geniş və təntənəli şəkildə qeyd edilmiş, əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir. O, «Qafqazın müdafiəsinə görə», «Rəyadətli əməyə görə» medalları, «Şərəf nişanı» və Qırımızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə təltif olunmuş, ona Respublikanın Əməkdar Elm Xadimi fəxri adı verilmiş, dəfələrlə fəxri formanlara layiq görülmüşdür. Amma indi cəsarətə demək olar ki, onun əməyi aldığı qiymətdən daha yüksək olmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəsli «*Muxtar Hüseynzadə müasir və mükəmməl orfoqrafiya qaydalarının banisidir*» adlanır. Bu fəsilde Muxtar Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, onun tərtibi prinsipləri, orfoqrafiyanın sabitlaşması sahəsindəki xidmətlərindən bəhs edilir. Məlumdur ki, orfoqrafiya dilçiliyin tətbiqi sahəsidir. Lakin bu məsələni qeydsiz-şərtsiz sərf tətbiqi-praktik problem hesab etmək olmaz. Çünkü, orfoqrafiya qaydalarının tətbiqi və tərtibi elmi əsaslarə söykənməlidir. Ona görə də bu məsələ barədə dilçilikdə çox deyilmiş və çox yazılmışdır. Bu barədə Muxtar Hüseynzadə hələ 1954-cü ildə nəşr olunmuş «Müasir Azərbaycan dili» kitabında yazırırdı: «Yazı dilinin sabitlaşmasında orfoqrafiyanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ədəbi dil inkişaf etdiğə, yazı qaydaları da dəyişir, inkişaf etdirilir və sabitləşdirilir. Eyni zamanda, yazı qaydaları vahidloşub sabitləşdirilir, elmi əsaslar üzrə möhkəmləndirilir, ədəbi dil də sabitləşir. Yazı qaydalarının elmi əsaslar üzrə qurulub sabitləşməsi nəinki ədəbi dilin inkişafına təsir edir, hətta canlı danişq dilində hökmranlıq edən dialekt xüsusiyyətlərini də aradan qaldırmaqla ədəbi dil ilə danişq dili arasındaki fərqli tədricən yox olmasına geniş imkan yaradır». Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya haqqında Muxtar Hüseynzadənin dedikləri o dərəcədə əsaslı və dəqiqdir ki, başqa alimlərin fikirlərindən nə qədər sitat götürsək, nəticə etibarilə M.Hüseynzadə fikrinin sintaktik-məntiqi sinonimi olacaqdır.

Muxtar Hüseynzadə elmi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən dilçiliyin nəzəri problemləri ilə yanaşı, əlifba və orfoqrafiya qaydaları haqqında da düşünmüşdür. Başqa sözla desək, «Ana dilimizin orijinallığı üçün, onun öz xüsusiyyətlərini hifz edib saxlaya bilməsi üçün nəzəri mühəhizələr yürütməklə yanaşı, əməli ehtətdən də çox iş

⁴ «Azərbaycan müəllimləri» qəzeti, 8 iyun, 1975, №46

⁵ M. Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1954, səh.63.

görmüşdür. Xalq və tarix qarışısında öz məsuliyyətini dərk edən Muxtar Hüseynzadə bəzən haqsız hücumlara məruz qalsa belə, heç zaman elmi prinsipiallıq məsələlərində güzəştə getməmişdir. Odur ki, əlifba, imla, terminalogiya məsələlərində ara-sıra özünü göstərən əyintilərə qarşı səsini ucaldanlardan biri də Muxtar Hüseynzadə olmuşdur¹. Uzun müddət Respublika Orfoqrafiya Komitəsinə sədrlik edən Muxtar Hüseynzadə orfoqrafiya məsələlərinə hələ 1945-ci ilde M.Şirəliyevlə birlikdə nəşr etdiyi «Azərbaycan dilinin durğu işarələri» adlı kitabında da xüsusi diqqət yetirir və kiril əlifbası ilə yazı qaydalarının tənzimlənməsində onun fikirləri mühüm rol oynaması ilə seçilir. Onun orfoqrafiya qaydaları haqqında fikirləri 1954-cü ildə çapdan çıxmış «Müasir Azərbaycan dili» kitabında da özəksini tapır və müəllif bu gün də qəbul edilən Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının üç prinsipini əsas götürür, bu prinsiplərin hər birinin mahiyyətini geniş şəkildə izah edir. O, fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsipin özünəməxsus xüsusiyyətləri, onların tətbiqolunma sahələri haqqında məlumat verir, hər birinə aid çoxlu sayda dil nümunələri verir. Bu isə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının elmi əsasları, düşünülmüş şəkildə hazırlanmasının zəruri olduğunu bir daha sübut edirdi. Nəhayət, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının M. Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çap etdiyi «Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası» dilimizin yazı qaydalarının sabitlaşdırılmasına böyük və qəti addım olmuşdur. Bu orfoqrafiyada dilimizin yazı qaydaları, demək olar ki, tamamilə həll edildi². Bu orfoqrafiya qaydalarının tərtibində on böyük xidmət Muxtar Hüseynzadəyə məxsusdur.

Geniş şəkildə müzakirə edilən bu orfoqrafiya qaydaları 5 bölmə, 67 maddədən ibarət idi. Qaydaların giriş hissəsində apostrof işarəsinin gərəkliliyi əsaslandırılır, kiril əlifbasından kor-koranə şəkildə qəbul edilmiş ə, ı, ö hərfərinin dilimizin fonetik sistemini uyğun olmadığı üçün əlifbadan çıxarılması töklif edilirdi.

Orfoqrafiya layihəsində söz köklerinin, sözlərin ilk səslərinin, apostroflu sözlərin, bəzi köməkçi nitq hissələrinin, şəkilçilərin,

¹ M. Adilov. Muxtar Hüseynzadə. Anadan olmasının 70. elmi pedaqoji fəaliyyətinin 50 illiyi münasibətilə. - ADU-nun «Elmi əsərlər». 1970 №1, səh. 17

² Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992, səh. 34-35.

mürəkkəb sözlerin yazılış qaydaları haqqında əsaslandırılmış izahat verilir və izahatlar dil nümunələri ilə tamamlanır ki, bu da elmi izahatların daha inandırıcı olmasına səbəb olurdu.

Muxtar Hüseynzadənin fəal iştirakı ilə hazırlanmış Orfoqrafiya təyihəsi üç il geniş şəkildə müzakirə edilir və 1958-ci ildə təsdiq edilərək qəbul olunur ki, bu da orfoqrafiya qanunlarımızın təkmilləşməsində böyük rol oynamışdır. Şübhəsiz ki, bu İayihənin müzakirəsində fəal iştirak edən ayrı-ayrı mütəxəssislərin, o dövrdə gənc dilçilər kimi yenica fəaliyyətə başlayan, sonralar dilçiliyimizi inkişaf etdirən dilçi-alimlər kimi tanınan A.Axundov, B.Əhmədov, M.Qasımov, S.Murtuzayev və başqalarının da iştirakı, maraqlı və əhəmiyyətli elmi təklifləri ilə çıxış etməsi orfoqrafiya qaydalarının solisloşməsində və təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır.

1958-ci ildə qəbul edilmiş bu orfoqrafiya qaydaları düz 45 ildən artıqdı ki, xalqımıza uğurla xidmət edir. Bu, «dilçilik elminin xalqımızın qarşısında on böyük xidməti» olduğu kimi, Muxtar Hüseynzadənin də dilçiliyimizin qarşısında on böyük xidməti idi.

Dissertasiyanın «*Muxtar Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin formallaşması*» adlanan ikinci fəsli 7 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə Muxtar Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin formallaşlığı tarixi şərait haqqında məlumat verilir və qeyd edilir ki, Muxtar Hüseynzadənin elmi yaradıcılığının iki dövrə ayırmak olar. Birinci dövr onun elm aləminə gəldiyi gündən (1931-ci ildən) 1954-cü ilə qədər və 1954-cü ildən sonrakı dövr. Onun yaradıcılığının birinci dövrü elmi axtarışlar, dilçilik görüşlərinin formallaşlığı dövr, ikincisi isə artıq dilçiliyimizin aparıcı arenasına çıxdığı dövrdür.

Alimin elm aləminə gəldiyi, dilçilik görüşlərinin formallaşdığı dövr çox ziddiyyətli olmuşdur.

Muxtar Hüseynzadə yaradıcılığının birinci dövründə dilçiliyimiz formallaşma prosesi keçirirdi. Məhz bu dövrə yazılan bütün əsərlərlə tanışlıq onun dilçi kimi formallaşmasına kömək edirdi.

İkinci fəsli *ikinci bölməsi* alimin Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqındaki mülahizələrinə həsr edilib. M.Hüseynzadə dilçilik sahəsində geniş biliyi malik alım kimi, bu elmin bir çox sahələrinə aid maraqlı və elmi cəhətdən möhkəm arqumentlərə əsaslanan fikirlər söyləmişdir. O, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, onun dövrələşdirilməsi haqqında da maraqlı və inandırıcı mülahizələr irəli sürür, bu tarixin XI əsrənə başlandığını qeyd edirdi. M.Hüseynzadə Azərbaycan dilçiliyi tarixinin iki dövrə bölündüğünü, ikinci dövrün Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması illərinə təsadüf etdiyini göstərirdi. O,

Azərbaycan dilçiliyi tarixində Mahmud Kasgarinin xüsusi rolü olduğunu dəfələrə qeyd edir və ondan sonra dilimizin müxtəlif sahələrinə aid yazılımış əsərləri də unutmur, onların bir çox müsbət cəhatlərini və dilçiliyimizin tarixindəki rolunu göstərir.

M.Hüseynzadə dilçilik tariximizin II dövrünü daha yüksək qiymətləndirir. Alim haqlı olaraq belə hesab edir ki, Azərbaycan dilçiliyi, sözün əsl manasında, 1920-ci ildən sonra formallaşmış, özünün daxili sahələrini yaratmışdır.

«M.Hüseynzadə Azərbaycan dialektologiyası haqqında» adlı üçüncü bölmədə alimin Azərbaycan dialektologiyası, onun tədqiqi problemləri, dialektlərin qruplara bölünməsi və s. məsələlər barədə fikirləri təhlil edilir. İstər Azərbaycan dilçiliyinin tarixindən bahs edəndə, istərsə də dialektologiya məsələlərinə həsr edilmiş konfranslarda çıxış edərək Azərbaycan dialektologiyasının bu və ya başqa sahəsinə aid öz müləhizələrini söyləmişdir. Alimin Azərbaycan dialektologiyasına aid əsas müddəələri 1948-ci ildə yazdığı məqalədə¹ və 1956-ci ildə türkdilli respublikaların dialektologiyasına aid koordinasiya müşavirəsindəki çıxışında² öz əksini tapmışdır. O, Azərbaycan dialektologiyasının tarixini üç dövrlə bölür: birinci dövr 1924-1926-cı illəri, ikinci dövr 1926-1936-cı illəri, üçüncü dövr 1936-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu dövrlərdə dialektlərin öyrənilmə səviyyəsi, metodları, əldə olunan əsas nticələrinin nədən ibarət olması məsələlərinə öz münasibətini bildirir və göstərir ki, Azərbaycan dilinin dialektlərini öyrənmək işində Azərbaycanda çox böyük və faydalı işlər görülmüşdür. M.Hüseynzadə milli ədəbi dilin hansı dialekt əsasında əmələ gəlməsi məsələsinə də öz münasibətini bildirir və doğru olaraq qeyd edirdi ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formallaşmasında Cənubi Azərbaycan dialektlərinin də mühüm rolü olmuşdur və bunu heç zaman yaddan çıxarmaq olmaz.

Dördüncü bölmədə M.Hüseynzadənin ümumi dilçilik görüşləri məsəlesi tədqiq edilir, onun dil və təfəkkür, dillərin qohumluğu, dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsirleri və s. ümumi dilçilik məsələlərinə aid fikirləri araştırılır.

¹ M.Hüseynzadə, Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi. — ADU-nun «Elmi əsərlər» i. Bakı, 1948, VI c.

² M.Hüseynzadə, 1956-ci il oktyabrın 10-13-də Bakıda türk dillərinin dialektologiyasına aid koordinasiya müşavirəsində çıxış. — «Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri», 1958, XII c.

Beşinci bölmədə M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin leksikologiyası haqqındaki fikirləri təhlil edilir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində leksikoqrafyanın tarixi qədim olsa da, sözün leksik-semantik mənaları üzərində aparılan tədqiqlərin tarixi o qədər də qədimlərə gedib çıxmır. Bu iş XX əsrin birinci yarısından başlanmışdır. M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili» adlı dərs vəsaitində leksikologiyaya müəyyən yer ayırmışdır. Burada söz, onun dildə yeri, sözün leksik və qrammatik mənaları, sözün semantik mənə qrupları, əsas lügət tərkibi və lügət fondu, lügət tərkibindəki sözlərin mənşəcə növləri, gəlmə və alınma sözlər, frazeologiya haqqında mülahizələr söyləyir.

M.Hüseynzadə Azərbaycan dilinin lügət tərkibindəki sözləri iki qrupa bölür. Birinci qrupa ümumxalq dilindən alınmış sözlər daxildir. Müasir ədəbi dilimiz söz ehtiyatı nöqtəyi-nəzərinə yənə də bu sözlərə osaslanır. İkinci qrupa daxil olan əsil Azərbaycan sözlərinə müəllif sosial həyatın inkişafı noticəsində meydana gələn (qabaqcıl, əlaltı, özək) və terminləşən sözləri daxil edirdi (məs.: bağlayıcı, bağlama, adhəq, tabeli, bucaq, tənlik, seçkiqabağı, bildiriş və s.). Başqa dillərdən dilimizə keçən sözləri də müəllif iki qrupa ayıırırdı. Birinci qrupa ərob və fars mənşəli sözləri, ikinci qrupa isə rus dilindən və rus dili vasitəsilə dilimizə başqa dillərdən keçən sözləri daxil edirdi. Bu tipli sözləri Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına uyğun gəlmələri, onların şəkil və məzmun baxımından dəyişib-dəyişməməsini nəzərə alaraq müəllif bir neçə qrupda birləşdirir və bu qrupların hər birinə aid çoxlu sayda nümunələr verirdi ki, bu da leksikologiya sahəsində aparılacaq gələcək tədqiqatlar üçün zəmin hazırlayırdı.

M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin frazeologiyası haqqında da maraqlı fikirləri vardır ki, bu məsələ *altıncı bölmədə* araştırılır. Alim «Müasir Azərbaycan dili» kitabının ilk nəşrində frazeoloji birləşmələr haqqında da məlumat verir, onu müxtəlif növə bölməsə də, bir neçə növü olduğunu işaret edir, amma təkcə idiomlardan danışır.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin sonuncu-yedinci bölməsi M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin fonetikası məsələləri haqqındaki fikirlərinə həsr edilmişdir. M.Hüseynzadə «Müasir Azərbaycan dili» kitabının ilk nəşrlərində danişiq səsləri, salt və samit səslərin təsnifi prinsipləri, heca və onun növləri, orfoqrafiya və s. haqqında müəyyən elmi məlumatlar verməklə fonetikanın ayrı-ayrı məsələlərini izah edərək həmin məsələlərə aydınlaşdırır. Təbii ki, fonetika məsələləri və onların dərindən araştırılmaması müəllif

qarışına məqsəd kimi qoymadığından yalnız dərs vəsaiti səviyyəsində məlumat verməklə kifayatlanmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəsil «*Muxtar Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin elmi grammatikasının yaradılmasında rolü*» adlanır. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir. «Dilçiliyimizin ilk «Müasir Azərbaycan dili» adlanan birinci bölmədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə yazılan və uzun illər dərslik kimi tətəbə, aspirant və dilçi-tədqiqatçıların stolüstü kitabı olan «Müasir Azərbaycan dili» kitabı və onun dilçiliyimizin inkişafında oynadığı əhəmiyyətli roldan bəhs edilir.

Alim və müəllim kimi M.Hüseynzadənin yaradıcılığını iki dövrdə bölmək olar: 1954-cü ilə qədər və ondan sonrakı dövr. Bir alim kimi M.Hüseynzadə möhz 1954-cü ildən sonra öz yaradıcılıq istiqamətini müəyyənəşdirdi. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyinin ən aparıcı sahəsi olan «Müasir Azərbaycan dili» həm konkret elm sahəsi, həm tədris kursu kimi M.Hüseynzadənin adı ilə bağlamır. 1960-ci ildən sonra isə o, dilçilik elmimizin korifeylərindən biri kimi öz əsil qiymətini almağa başlayır. Bütün Azərbaycan dilçilərinin qənaəti bundan ibarətdir ki, dilçiliyimizi M.Hüseynzadəsiz təsəvvür etmək olmaz. Onun müəllifi olduğu «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyi haqqında ayrı-ayrı vaxtlarda Y.Seyidov, A.Axundov, Ə.Abdullayev, M.Qasımov, M.Adilov və başqa tanınmış dilçilər yüksək fikir söyləmiş, bu kitabın Azərbaycan dilçiliyinin inkişafındakı əhəmiyyətli rolunu dənə-dənə qeyd etmişlər.¹ Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə həmin illərdə «Müasir Azərbaycan dili» haqqında qərozlı təqnid məqalələr də çap olunmuşdur. Belə məqalələrdən biri 12 iyul 1955-ci ildə «Azərbaycan müəllimi», digəri isə 21 iyul 1955-ci ildə «Kommunist» qəzetində çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə M.Hüseynzadənin kitabındaki bəzi fikirlər təqnid edilir, müəllif «Marksist dilçiliyinə zidd mövqeli alım», kitabı buraxan ADU nəşriyyatı isə «məsuliyyətsiz» adlandırılmışdır. Şübhəsiz ki, hər iki məqale «yuxarımin» sıfarişi ilə yazılmışdır.

«Müasir Azərbaycan dili» haqqında gidər təqnid məqalənin müəllifi Azərbaycan dili tarixinin yaxşı araşdırıcılarından biri olan

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilçiliyini yaradanlar və inkişaf etdirənlər. – ADU-nun «Elmi osorları», 1969, №2; A.Axundov. Развитие филологических наук в АГУ. Уч. Записки АГУ. 1971, №4; Ə.Abdullayev, Sovet hakimliyəti illərində dilçiliyin inkişafı. – ADU-nun «Elmi osorları». 1967, №4-5; M.Qasımov. Müasir Azərbaycan dili. – «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 6 yanvar 1955-ci il və s.

Muradxan Cahangirov idi. Onun da məqaləsi qarəzli mövqedən yazılmışdı. O, M.Hüseynzadənin dilin nəzəri məsələləri haqqındaki bəzi fikirlərini təqdim edir, mərriżm meyilli olmaqdır, «ədəbi dilla danışq dilini fərqləndirə bilməməkdə», «hecadan az-çox başı çıxmamaqdır», hətta plagiathqda günahlandırırırdı. O, həm də kitabın redaktorunu və ADU-nun nəşriyyatını kəskin şəkildə ittiham edirdi. Amma zaman göstərdi ki, ADU nəşriyyatı «Müasir Azərbaycan dili» kitabını buraxmaqla «məsuliyyətsizliyə yol verməmiş», əksinə, Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının bünövrə daşlarından birini qoymuşdur. Bu sahədə M.Hüseynzadənin əsəri ilkən mövqelərdən birini tutur. «Müasir Azərbaycan dili»nın bütöv kursunu əhatə edən, fonetikadan başlayaraq dilin morfoloji quruluşuna qədər olan hissələri özündə birləşdirən bu əsər uzun müddət yeganə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəsilin *ikinci bölməsi* «Morfologiya» adlanır. Azərbaycan dilçiliyində morfologiyanın danişarkən ilk növbədə M.Hüseynzadə yada düşür. Doğrudur, bu sahədə ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədqiqi sahəsində çoxlu alimlərin əhəmiyyətli elmi araşdırımları vardır. Lakin bu qədər araşdırımların içərisində M.Hüseynzadənin yarım əsr əli məktəblərimizdə dörslik kimi istifadə edilən morfologiya kursunun öz yeri vardır. Onun yaratılmış olduğu morfologiya kursu əslində 1946-ci ildə yaranmış və ənənəvi qrammatikanın bütün cəhətlərini özündə əks etdirən monumental tədqiqat əsəri kimi zamanın sınaqlarından uğurla çıxmışdır. Əsəri 1946-ci ildə müəllif namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir. Sonra bu əsər dörd dəfə (10 ildən bir) nəşr edilmişdir. 1946-ci ildən 1983-cü ilə qədər müəllif əsər üzərində işini davam etdirmiş və onu təkmilləşdirmiştir. Əsərin ən kamıl nəşri 1983-cü ildə çapdan çıxmış və «Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı»na layiq görülmüşdür.

M.Hüseynzadənin dilçilik görüşləri və xüsusi Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid elmi baxışları Azərbaycan və Şərqi ənənələri, habelə rus dilçiliyi platforması əsasında formalashmışdı. Fikrimizcə, M.Hüseynzadənin qrammatika sahəsindəki konsepsiyasının formalashmasında hamidən çox öz müellimi professor B.Çobanzadənin rölu olmuşdur.

M.Hüseynzadə 1954-cü ildən 1983-cü ilə qədər dörd dəfə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» kitabında nitq hissələrinin qrupları və sayı məsələsinə də hər dəfə yenidən baxır və dəqiqləşmə apararaq onların sayının 12 olduğunu göstərir. Onun əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri – deyə apardığı bölgü bu gün də əhəmiyyətini

itirməmişdir. Alım asas nitq hissələrinə ənənəvi olaraq isim, sıfat, məyəvəzlik, fel və zərfi, köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözləri, xüsusi nitq hissələrinə isə yamışlamaları və nidaları aid edir.

İsimlərə kitabda belə bir tərif verir: isimlər bizi əhatə edən bütün maddi varlıqların şüurumuzdakı müxtalif təzahürərinin adlarını bildirən sözlərdir. İsimlər yalnız maddi varlıqların deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir. Bu tərif ismə verilən müxtalif təriflər içerisinde öz əhatəliliyi və hərtərəfli olması ilə seçilir.

Dilçilikdə bir çox cəhətdən mübahisə doğuran nitq hissələrindən biri də sıfatdır. Bu mübahsələr, əsasən, sıfatın nə bildirməsi və dərəcələri ətrafında olmuşdur. «Müasir Azərbaycan dilində sıfatlara əyyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi kimi baxılır, onun quruluşca növləri geniş və əhatəli şəkildə izah olunur, dərəcə kateqoriyasına aydınlıq gətirilir.

Dörslikdə say və avazlıklar, onların mənə və quruluşca növləri, hər bir qrupa daxil olanların spesifik əlamətləri anlaşıqlı və aydın şəkildə izah edilir.

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də fel özünün grammatik forma və mənələrinin zənginliyi ilə başqa nitq hissələrindən seçilir. Ona görə də dilçilik elmi meydana gəldiyi vaxtdan indiyədək dilin morfolojiyasından bəhs edənlərin heç biri feldən yan keçməmişdir. M.Hüseynzadə də ümumi dilçilikdə, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində fel haqqında deyilmiş bütün müləhizələrlə tanış olduqdan sonra kitabın sonuncu nəşrində belə bir qənaətə gəlir ki, felin bir çox əlamət və xüsusiyyətləri vardır ki, o fel digər nitq hissələrindən fərqləndirir². Azərbaycan dilçiliyində fel problemi ilə məşğıl olan digər tədqiqatçılarından fərqli olaraq, müəllif fel haqqında yazılışları sanki ümumiləydirərək sədə bir şəklinə salmış, amma öz mövqeyində sabit olmuşdur.

M.Hüseynzadə öz dərsliyində felin quruluşca növləri məsələsinə xüsusi diqqət yetirir, kitabın hər bir növbəti nəşrində bu mövzunu daha da darindən işləyərək fellərin, xüsusən mürəkkəb növünün izahına aydınlıq gətirir və son nəşrə mürəkkəb fellərin əmək gələşinin dörd yolu gösterir.

² M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, səh. 134.

Uzun müddət dilçiliyimizdə müxtəlif cür izah edilən felin təsirlilik kateqoriyasının izahında və müəyyənləşdirilməsində də bu dörsliyin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Felin zaman kateqoriyasının izahında da M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» kitabı əvəzsiz rol oynamışdır. Belə ki, dialektik zamanın dillərin qrammatik quruluşundan asılı olan qrammatik ifadə vasitələri müxtəlifdir və hər bir dilin özünəməxsus qrammatik zaman formaları olur. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin izahında M.Hüseynzadəyə qədər bir hərc-mərcilik hökm sürmüdüür. Belə ki, müxtəlif adlarla ayrı-ayrı növlərə bölünən qrammatik zaman formaları haqqında xüsusi tədqiqat əsəri yazılsada, «Müasir Azərbaycan dili» kitabı mübahisələrə son qoydu və felin üç zamanının olduğu, keçmiş və gelecek zamanların hər biri isə forma və məzmunca iki qrammatik formada öz əksini tapdığı elmi cəhətdən izah edildi.

Felin şəxs kateqoriyasından ilk dəfə müstəqil qrammatik kateqoriya kimi yənə də M.Hüseynzadə bahs etmişdir.

«Müasir Azərbaycan dili» kitabında felin zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə dəyişməsini nəzərə alaraq fellərin təsriflənən və təsriflənmeyən formaları müəyyənləşdirilir.

Felin formaları bəzən müxtəlif şəkildə adlandırılsa və fərqli izah edilsə də, mahiyyət etibarilə bu formaların, M.Hüseynzadənin fikrinə görə dörd parametr üzrə bölünməsi daha möqsədə uyğundur:

1. Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul etməyib, yalnız xüsusi forma əlaməti olan fellər; 2. Zaman və xüsusi forma əlaməti olmayan, yalnız şəxs şəkilçiləri qəbul edən fellər; 3. Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edib, xüsusi forma əlaməti olmayan fellər; 4. Xüsusi forma əlaməti olan və şəxs şəkilçisi qəbul edib zaman şəkilçisi qəbul etməyən fellər¹. Fel formalarının bu şəkildə qruplaşdırılması mövqeyinə M.Hüseynzadə azacıq dəyişiklik etməkla 40 il sadiq qaldı və felin təsriflənən formalarını forma və məzmun keyfiyyətlərinə görə incəliklərinə qədər izah edib, Azərbaycan dili morfoloji quruluşu haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verdi.

Felin təsriflənmeyən formalarının şəxsə, zamana və kəmiyyətə görə dəyişə bilməməsi və məzmunca ikili xarakter daşımıası fikri də

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983. soh. 186.

bu gün aksar dilçilər tərəfindən qəbul edilən elmi fikir kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan dilciliyində maraqlı, tarixən mübahisələrə səbəb olan nitq hissələrinən biri də zərfdır. Zərf və onun bəzi cəhətləri haqqında hələ 1929-cu ildən məlumat verilsə də, M.Hüseynzadə bu nitq hissəsini kitabının 1963-cü il nəşrinə daxil etmiş və onu cümlədə iş və hərəkətin əlamətini bildirən sözlər kimi izah etmişdir. Kitabda zərfin mənə və quruluşca növleri də dil faktları əsasında izah edilir.

Nitq hissələrinin bölgüsündə halolik ən əsas və on çox işlənən əsas və köməkçi nitq hissələri problemidir. Halolik ona görə deyirik ki, nitq hissələrinin belə bir bölgüsü hamı tərəfindən qəbul edilmir. Yəni bu sahədə mübahisə doğuran məsələlər çox olmuy və indi də vardır. Bəzi alimlər köməkçi nitq hissələrinin sayında, bəziləri isə bu və ya başqa köməkçi nitq hissəsinin hansı nitq hissələri qrupuna aid edilməsində təraddiüd etmiş, daha dəqiq desək, dəlaşıqlığa səbəb olmuşdur.

1950-ci illərdən başlayaraq ayrı-ayrı köməkçi nitq hissələri monoqrafik şəkildə tədqiq edilməyə başlayır ki, bu da həmin nitq hissələrinin təsnifini xeyli usanlaşdırır. Elə bunun nəticəsidir ki, M.Hüseynzadə 1963-cü ildən başlayaraq əsas nitq hissələri ilə yanaşı, köməkçi və xüsusi nitq hissələri qrupunu da kitaba daxil edir.

Bu nitq hissələri içerisinde qoşma və bağlayıcıların köməkçi nitq hissəsi olduğunu hamı qəbul edir və xırda mübahisəli məsələləri nəzərə almasaq, bu barədə aksar tədqiqatçıların fikri eyni şəkildə özünü göstərir. Qoşmalar barədə isə hamidən dürüst məlumatı M.Hüseynzadə verir və onları əsas söz köklərindən əmələ gəlib, şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən və hər ikisindən fərqlənən bir nitq hissəsi kimi izah edir.

Bağlayıcılar haqqında da geniş məlumat verən alim onun qoşmalardan yeddi cəhətə görə fərqləndiyini göstərir, bağlayıcıları quruluşuna, sintaktik funksiyasına və mənalarına görə qruplaşdırır ki, bu da bağlayıcılar haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Dilciliyimizdə ədatların tədqiqi tarixi keçən əsrin 50-ci illərdən başlayır. Bundan avval hər hansı sözün mövqeyini müəyyənləşdirə bilmədikdə onu ədata aid edirlər. 50-ci illərdən başlayaraq isə ədatlar haqqında tədqiqat işləri aparılır və onun haqqında fikirlər müəyyənləşməyə başlayır. M.Hüseynzadə 1963-cü ildə nəşr etdiyi kitabında ədatlara xüsusi diqqət yetirir, onların mənə növlərinə aydınlıq gətirir və onun bölgüsü dilciliyimizdə daha sabit və dürüst olub dilçilər tərəfindən qəbul edilir. Modəl sözlər

haqqında fikirləri də M.Hüseynzadə ümumiləşdirərək öz kitabında onun quruluş və mənə növlərini geniş şəkildə izah etmişdir.

Dilçiliyimizdə xüsusi nitq hissələri problemi son vaxtlara qədər mübahisəli olaraq qalırdı. Nəyi və nə üçün xüsusi nitq hissəsi hesab etmək məsələsinə heç kəs toxunmamışdı. M.Hüseynzadə də kitabının 1954 və 1963-cü il nəşrindənidaları köməkçi nitq hissələrinə aid etmiş və başqa xüsusi nitq hissələrindən heç bəhs etməmişdir. Yalnız 1973-cü ildən sonra yamsılamaları köməkçi nitq hissələrinə aid etmiş, 1983-cü ildə isə kitabda xüsusi nitq hissələri bölməsi ayırmış, burada yamsılamaları və nidaları vermişdir.

Nidalar sanki dünya dillərinin universal nöqtəsidir. Çünkü nida olmayan dil yoxdur və nidalar bütün dillərdə eyni funksiya yerinə yetirir. Dilçiliyimizdə nidalar haqqında xüsusi tədqiqat işləri aparılsada, bu araşdırmları M.Hüseynzadə ümumiləşdirilmiş şəkildə öz dərshiyində vermiş, onun əsas xüsusiyyətlərini, yaratdığı mənə növlərini geniş izah etmişdir. Alim nida haqqında yazır: «Nidalar məfhum bildirmir, başlıca olaraq, subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur və müxtəlif hissələr – duygular ifadə edir ki, həmin hissələr – duygular «nidaların mənası» adlandırılır. Şifahi nitqdə nidaların mənası situasiya və intonasiya ilə, yazılı nitqdə isə mətn və kontekst vasitəsilə müəyyən edilir.»¹

Dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində mövcud olan yamsılamalar təbiətdə baş verən və canlıların çıxardığı səslərin yamsılanmasından yaranmışdır. Təbiət səslərini yamsılamaqla yaranan sözlərə «mimemlər», «mimoqrafik sözlər», «obrazlı sözlər», «təqəlidi sözlər» və s. adlar verilmişdir. Bu qrup sözlərin tədqiqi və təsnifi M.Adilovun adı ilə bağlı olsa da, M.Hüseynzadə səs təqəlidi yolu ilə söz yaranması prosesini dərin elmi müşahidələri ilə izləmiş, onları ümumiləşdirərək iki qrupa bölmüşdür: 1) sos yamsılamaları, 2) görünüş yamsılamaları. Alim bu tipli sözlərin bir-birindən fərqli cəhətlərini də izah etmişdir.

M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin elmi qrammatikası sahəsindəki xidmətlərinin mühüm bir qismını dilimizin sintaksisi sahəsindəki araşdırmları təşkil edir. O, təyini söz birləşmələri və mürekkeb sözlərin fərqlərini müəyyənləşdirmiş, təyini söz birləşmələrinin hər üç növünü dərindən araşdırmış, onun qrammatik quruluşu və komponentlərinin tiplərini hərtərəfli izah etmişdir. İsmi birləşmələrin ən geniy yayılmış növü, olan təyini söz birləşmələri

¹ M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, səh. 313.

haqqında hamidən əvvəl və geniş tədqiqatı M.Hüseynzadə apardığı kimi, «söz birləşməsi» və «əvvini söz birləşməsi» terminini də dilçiliyimizə o gotirmiştir. Azərbaycan dilində rəktor ofli və mürəkkəb təvini söz birləşmələri və onların əsas xüsusiyyətlərini də ilk dəfə M.Hüseynzadə tədqiq etmişdir.

Alimin dilimizin sintaksi üzərində apardığı tədqiqat rəkeətini söz birləşmələri ilə məhdudlaşdırır. O, mürəkkəb cümlə, bəş və budaq cümlə, budaq cümlənin bozi növləri və s. haqqında da doğru, elmi cəhatdən əsaslandırılmış fikirlərin müəllifidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyimizin çox az sahəsi vardır ki, M.Hüseynzadə onun haqqında müəyyən fikir siyələməmiş olsun.

Muxtar Hüseynzadənin hayatı və elmi-pedaqoji fəaliyyətini araşdırıldıqdan sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. M.Hüseynzadə Azərbaycanın elmi-maarif tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli şəxsiyyətdir.

2. O, ömrünün 60 ilini Azərbaycan xalqının maariflənməsinə həsr etmiş, orta məktəblər üçün müəllim kadrlarının, dərsliklərin hazırlanmasında avazlı xidmətlər göstərmişdir.

3. 34 il Bakı dövlət Universitetində Ümumi dilçilik kafedrasının rəhbəri kimi bütün türkologiyada hörmət qazanmış «M.Hüseynzadə elmi məktəbi»ni yaratmış, bu məktəbdə onlarla elmlər doktoru və elmlər namizədi yetirmiştir. Bu məktəbin adı bütünlükla keçmiş SSRİ məkanında məşhur olmuş, bütün türkdilli xalqların elmi kadrlarının hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

4. M.Hüseynzadə dilimizin tətbiqi problemləri ilə də məşğul olmuş, müükəmməl bir orfoqrafiya ləyihiyi tərtib etmişdir ki, xalqımız 45 ildən çoxdur ki, bu qaydalarдан istifadə edir.

5. Alimin elmi dünyagörüşünün formallaşması çox mürəkkəb bir dövrə təsadüf etmişdir. 1930-cu illərdən başlayaraq tuğyan edən repressiyalar M.Hüseynzadə yaradılığına, eləcə də pedaqoji fəaliyyətinə mənfi təsir etmişdir.

6. Bir dilçi alım kimi M.Hüseynzadə dilin bütün səviyyələrini bilmiş və bütün sahələrdə tədqiqat işi aparmışdır.

7. Azərbaycan dilinin elmi grammatikasının yaradılması M.Hüseynzadənin adı ilə sıx surətdə bağlıdır. Onun 1954-cü ildə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi çap etdirdiyi «Muasir Azərbaycan dil» kitabı dilimizin elmi grammatikasının yazılmamasında mühüm addım olmuşdur.

8. M.Hüseynzadə «Muasir Azərbaycan dil»ində çoxlu yeməklər etmiş, ümumi grammatik kateqoriyalar, fəlin zaman kateqoriyası,

təsirlik, təsirsizlik kateqoriyası və s. haqqında dilçiliyimizdə ilk elmi izahlar vermişdir.

9. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq «söz birləşməsi» və «təyini söz birləşməsi» terminlərini işlətmış, təyini söz birləşmələrini genişliyi və dərinliyi ilə araşdırmışdır. İlk dəfə olaraq dilimizdə təkəroflı və mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin varlığını sübut etmişdir.

10. M.Hüseynzadənin ictimai-pedaqoji və elmi fəaliyyətini bacardığımız səviyyədə monoqrafik şəkildə tədqiq etməklə bu böyük alimin həyat və yaradıcılığını hərtəroflı və tamamilə araşdırır qurtardığımızı iddia etmirik.

İşin ümumi məzmunu çap olunmuş aşağıdakı monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Professor Muxtar Hüseynzadə görkəmli Azərbaycan dilçisi kimi AR Təhsil Nazirliyi, ADDİ, Məqalələr toplusu (Humanitar elm sahələri üzrə), Bakı, 2000, s.46-51

2. Muxtar Hüseynzadə XXI YNE, Bakı-2004, 10,5 ç.v.

3. Muxtar Hüseynzadə müasir orfoqrafiyamızın banisidir. AR Təhsil Nazirliyi, ADDİ, «Elmi xəbərlər», Bakı, 2004/1, səh. 118-120.

4. Dilçiliyimizin tarixinin ilkin araşdırıcısı EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu "Tədqiqlər", IV, 2004, s.333-341.

5. M.Hüseynzadə və Azərbaycan dialektologiyasının bəzi məsələləri. AR Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmləri öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2004/ 4 səh. 28-31 «Mütərcim» TM

6. M.Hüseynzadə və Azərbaycan elmi qrammatikasının yaranması. AR Təhsil Nazirliyi, ADU «Elmi xəbərlər» Bakı, 2004 / 5, səh 101-104.

САНДА МАМЕДАГА КЫВЫ КАФАРОВА

Рецензие

Диссертация посвящена исследованию жизни и научной деятельности видного представителя Азербайджанского языкоznания, лауреата Государственной премии Азербайджана, доктора филологических наук, профессора Мухтара Гусейн оглы Гусейнзаде.

Исследовательская работа состоит из общей характеристики работы, введения, трех глав, заключения, списка используемой литературы. В разделе "Общая характеристика работы" обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи, указываются метод исследования, научная новизна, практическая значимость и структура работы.

Невозможно полное и всестороннее изучение истории Азербайджанского языкоznания без тщательного исследования жизни и научного творчества отдельных языковедов, сыгравших важную роль в ее формировании. Поэтому изучение жизни и научного творчества видного ученого-языковеда М.Гусейнзаде, имеющего исключительные заслуги в формировании языковедческой науки, выделяются своей актуальностью.

Во введении характеризуется жизнь и начало научной деятельности М.Гусейнзаде, находят свое отражение основные события, произошедшие в жизни ученого.

Первая глава диссертации посвящена деятельности М.Гусейнзаде в области орфографии, а также его заслугам в подготовке современных орфографических правил.

Во второй главе, состоящей из семи разделов, исследуются исторические условия формирования языковедческих взглядов, находят свое отражение точки зрения в области истории Азербайджанского языкоznания, диалектологии, общего языкоznания, лексикологии, фразеологии и фонетики.

В третьей главе, "Роль М.Гусейнзаде в формировании научной грамматики Азербайджанского языка" исследуются точки зрения на первую в нашем языкоznании книгу "Müasir Azərbaycan dilı", а также в области морфологии.

В "Заключении" кратко и лаконично обобщается содержание работы.

SUMMARY

The dissertation investigates the life and scientific activity of prof. Mukhtar Husseinzade, the prominent Azerbaijan linguist.

The research consists of "the general characteristics of the research, introduction, three chapters, conclusion and the bibliography.

The general characteristics of the research identifies topicality of the theme, fines its purpose and function, gives the methods used in the work and indicates the scientific significance, its practical importance and the structure of the work.

Although the history of Azerbaijan linguistics has been studied in general, it is impossible to study the history of our linguistics in a complete and comprehensive way without investigating the life and scientific works of the linguists who had played an important role in its formation. Therefore the study of the life and scientific activity of M.Husseinzade, who had made great contribution to the formation of our linguistic tradition is very important.

"The Introduction" characterizes M.Husseinzade's life and the beginning of his scientific activity, and reflects main events that had taken place in the life of the scholar.

The first chapter of dissertation has been dedicated to his activity in the branch of orthography and to his contribution to up-to-date and prefect orthographic rules.

The second chapter consists of seven sections where the historical context of the formation of the scholar's linguistic views and the researches he had carried out in separate branches of Azerbaijan linguistics are investigated. Here his views on phonetics, phraseology, lexicology, general linguistics, dialectology as well as on the history of Azerbaijan linguistics are reflected.

Conclusion summarizes main results of the research.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

САИДА МАМЕДАГА кызы КАФАРОВА

ВКЛАД ПРОФЕССОРА МУХТАРА ГУСЕЙНЗАДЕ
В РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискании ученой
степени кандидата филологических наук

БАКУ – 2007